

NIEUWSBRIEF

jaargang 10 • nummer 4 • december 2003

Inhoudsopgave

Thema Ethiek

Inleiding	2
<i>Gert van Dijk</i>	
Medeoprichter Schroten over 10 jaar NVBe	2
<i>Monique Janssens</i>	
NVBe viert feest!	4
<i>Marian Verkerk</i>	
De NVBe Nieuwsbrief in tijdsperspectief	5
<i>Bert Molewijk</i>	

Algemeen

Overheidsbeleid inzake bio-ethiek (VWS)	7
<i>Jaap Visser</i>	
Overheidsbeleid inzake bio-ethiek (LNV)	8
<i>Dick Koelega</i>	

Uit de Vereniging

Jaarvergadering 2004	10
NVBe-prijs 2004	10
Begroting 2004	10
Nieuwe redactieleden Nieuwsbrief	11
Goed sterven en ethiek	11
<i>Ron Berghmans</i>	
NVBe-preadviezen bestellen?	13

Boekbesprekingen

G. den Hartogh: Gift of bijdrage?	14
<i>Dick Meerman</i>	

Agenda en mededelingen

Van de Redactie

"Ik weet natuurlijk niet of u kinderen heeft die nog 'in de Sint zijn', maar anders kent u misschien het dilemma dat je bevangt als je peuter bij het schoen zetten met vochtige ogen naar je opkijkt en met gebroken stem vraagt of Sinterklaas alsjeblieft zijn schoen niet wil meenemen want 'anders kunnen we morgen niet naar het bos'."

Zo begon ik vorig jaar december vanaf deze zelfde plaats het redactioneel. Inmiddels is de peuter een vierjarige waarbij de twijfel in volle omvang heeft toegeslagen. 'Hoe krijgt Sinterklaas zo'n groot cadeau door de brievenbus?' 'Hoe weet Sinterklaas nou of ik een liedje heb

gezongen?' Een echte wetenschapper ook al: niet zingen en kijken of je dan toch een cadeautje krijgt...

Er kan veel gebeuren in een jaar. Er kan nog meer gebeuren in tien jaar: de periode dat de NVBe inmiddels bestaat. De twijfel zou in die periode dus nog makkelijker kunnen toeslaan, maar zowel Egbert Schroten als Marian Verkerk – twee (oud)voorzitters van de NVBe – hebben daar geen enkele last van. Beide zien zij nog alle bestaansrecht voor de NVBe en de Nieuwsbrief. De redactie deelt die levensvreugde, het maken van de Nieuwsbrief is immers veel te leuk om aan de zinvolheid ervan

te twifelen. Die levensvatbaarheid blijkt nog eens uit het feit dat wij erin geslaagd zijn zonder al te veel moeite twee ethische zwaargewichten aan de redactie toe te voegen: Frans Stafleu en Maartje Schermer. U zult veel van hen horen!

Het gaat ons goed. Wij hopen van u hetzelfde.

Gert van Dijk

NB Uiterste inleverdatum voor uw bijdragen, al dan niet over het thema 'Ethiek van technologisch ingrijpen in de psyche' is **15 februari 2004**

Thema 10 jaar NVBe, 10 jaar Nieuwsbrief

Inleiding

Er is een kleine kans dat het u ontgaan is, maar de redactie van de Nieuwsbrief is als altijd alert: de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek viert dit jaar haar tienjarig jubileum. Een zo kleine vereniging heeft niet de middelen om daaromheen een groots feest te organiseren, maar geheel ongemerkt wilden wij deze gelegenheid toch niet voorbij laten gaan.

Daarom hebben wij in eerste instantie de eerste – Egbert Schroten – en de huidige voorzitter – Marian Verkerk – van de NVBe gevraagd om hun licht te laten schijnen op het ontstaan en de huidige rol van de Vereniging. De suggestie van Schroten om de Nieuwsbrief wat ‘lipstick en oogschaduw’ te geven zullen wij zeker agenderen voor de volgende redactievergadering.

Naast de twee voorzitters wilden wij ook graag de twee Nieuwsbriefredacteuren van het eerste uur aan het woord laten. Helaas bleek Bart Rutgers zich in Afrika te bevinden, maar Bert Molewijk geeft een onthullend kijkje achter de schermen van de beginnende Nieuwsbrief. Mede dankzij de inzet van Bart en Bert heeft de Nieuwsbrief zich kunnen ontwikkelen van een veredeld verslag van de bestuursvergaderingen tot een tijdschrift waarvan men melding maakt in de publicatielijst. Hulde!

Dick Meerman – een van de stuwende krachten achter de huidige Nieuwsbrief – heeft alle ar-

chieven van de huidige en voormalige redacteuren doorgespit en het is hem gelukt om alle inhoudsopgaven van tien jaar Nieuwsbrief achter elkaar te zetten. Dit levert een uniek tijdsdocument op, waarmee u in een oogopslag kunt zien welke ontwikkeling de bio-ethiek in Nederland (of in ieder geval de weer-slag daarvan in de Nieuwsbrief) doorgemaakt heeft. De duiding daarvan zult u in eerste instantie zelf moeten doen, maar Dick heeft beloofd in een later nummer nog eens enige toepasselijke gedachten aan de inhoudsopgave te wijden.

Naast deze thema-artikelen weer de bijdragen van onze vaste correspondenten bij VWS en LNV. Dick Koelega van LNV vraagt zich af wie verantwoordelijk is voor de kosten van de gezondheidszorg voor dikke mensen. Zoals het hoort concludeert hij dat het in ieder geval niet LNV kan zijn... De overheid moet per slot ook afslanken.

Tot slot nog een bijdrage van Ron Berghmans, die verslag doet van de zeer succesvol verlopen jaarvergadering van de NVBe in september 2003. Mocht u er niet geweest zijn, dan verklap ik u nu vast de clou: u moet weg van uw bureau en op naar het sterfbed. Van anderen. Dat u het maar weet.

Gert van Dijk

Thema 10 jaar NVBe, 10 jaar Nieuwsbrief

Medeoprichter Schroten over 10 jaar NVBe

Interview met prof. dr. Egbert Schroten door Monique Janssens

Mede-aanjager en -oprichter van de NVBe is Egbert Schroten, te Utrecht werkzaam als hoogleraar christelijke ethiek aan de faculteit Godgeleerdheid, en verbonden aan het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht. In zijn smalle werkkamer op de

twaaftde verdieping van het Van Unnikgebouw ontvouwde hij voor de redactie zijn ruime blik op verleden en toekomst van de vereniging aan de hand van tien vragen.

Waarom werd de NVBe in 1993 opgericht?

Het was een samenspel van factoren. Er kwamen allerlei organisaties op het gebied van bio-ethiek van de grond, zoals de International Association of Bio-ethics. In landen om ons heen speelden landelijke ethiekcommissies een rol, terwijl we hier in Nederland gebiedgeoriënteerde groepen hadden: de voorlopers van de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek, de Commissie voor Biotechnologie bij Dieren, de Commissie Genetische Modificatie... Ik vond dat er een landelijk platform moest komen waarop die verschillende groeperingen bij elkaar zouden komen.

Verder werkten we in de bio-ethiek vanuit de vele plaatsen in ons land bijna als elkaars concurrent. Er ontstond een soort marktwerking. Dat houdt je natuurlijk scherp, maar je moet wel met elkaar in gesprek blijven. Bij het toen opkomende Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht, waar ik bij betrokken was als directeur, zaten we erg in de analytische hoek, terwijl Nijmegen bijvoorbeeld meer hermeneutisch gericht was. Ik vond van belang onderling te kunnen praten zonder elkaar meteen vliegen af te vangen.

Kon u niet voldoende uit de voeten met de Vereniging voor Ethici in Nederland?

Die was veel breder georiënteerd, en bovendien wat theoretischer. Dat was een echte groep vakgenoten, de *community of scholars* voor ethici. Wat mij vooral voor ogen stond was de bio-ethiek een multidisciplinaire setting te bieden. Daar konden dus ook beleidsmensen bij zijn, wetenschappers, technologen, gynaecologen, andere -ogen... Je hoefde geen beroepsethicus te zijn. En er zijn ook zeker beleidsmensen lid geworden, en juristen bijvoorbeeld.

Wat was uw rol?

Ik heb de zaak aangejaagd en ik ben het eerste jaar voorzitter geweest. Daarna heb ik het voorzitterschap eraan gegeven. Ik vond dat erg jammer, maar ik had toen zo veel op mijn bord dat ik vond dat ik te weinig tijd had voor zo'n opkomende club. Wel ben ik de vereniging altijd met belangstelling blijven volgen. De Nieuwsbrief lees ik graag: dat was een goed initiatief. Volgend jaar ga ik met pensioen. Misschien kan ik dan weer wat meer acte de présence geven op de bijeenkomsten, want vaak moest ik verstek laten gaan omdat ik me niet vrij kon maken.

Is de vereniging erin geslaagd haar doelen te verwezenlijken?

Gegeven de mogelijkheden wel. Ik vind dat deze tamelijk kleine vereniging een aantal heel goede dingen heeft opgezet. Het enige wat misschien verbeterd zou kunnen worden is de mate waarin ze de schrijvende pers actief benadert. Ze zou wat meer van zich kunnen laten horen, bijvoorbeeld door te reageren op een actualiteit of door het preadvies aan de pers te presenteren. Misschien wordt dat wel gedaan hoor, maar dan merk ik daar niets van. Zo'n pagina als *De Verdieping* van Trouw, of het *Cultureel Supplement* van de NRC, dat zijn toch pagina's waar je op relatief gemakkelijke manier een plek krijgt. En ook bij de Telegraaf lopen journalisten rond die het aardig vinden om op zoiets geattendeerd te worden. Ze komen misschien maar één op de vijf keer, maar als je het niet doet komen ze die ene keer ook niet.

Echter, ik weet ook: iedereen doet het in zijn vrije tijd. De kruik gaat te water tot hij barst. Zelf was ik betrokken bij drie publieke debatten: onder andere als voorzitter van de begeleidingscommissie voor het publieke debat over xenotransplantatie. Ik heb daarbij gezien hoe moeilijk het is om de publieke opinie te bereiken. Als er een gekloneerd schaap dood geboren wordt, dán krijg je opeens een hoop

belangstelling, maar na een paar maanden zakt die weer weg. Het is echt lastig om een onderwerp dat voor de meeste mensen helemaal niet speelt op de kaart te zetten.

Hoe belangrijk is de Nieuwsbrief bij het realiseren van de doelstelling?

Ik kan eigenlijk alleen voor mezelf spreken: ik vind het van belang om te weten wat er aan de orde is. Toen ik in de jaren vijftig en zestig begon had ik nog het idee dat ik een overzicht had over de hele bio-ethiek, maar dat is al lang niet meer zo. Ik leer de Nieuwsbrief niet uit mijn hoofd, maar het is een middel om op de hoogte te blijven van wat in deze club van vakgenoten een rol speelt.

Het zou wel aardig zijn om hem eens in een leuker jasje te steken. Het is het smoel van de vereniging; misschien moet je dat met wat lipstick en oogschaduw opmaken. Maar alleen als het kan, want dat gaat natuurlijk wel wat kosten.

In hoeverre is de thematiek verschoven in de afgelopen tien jaar?

De voedselethiek is sinds de laatste jaren van de vorige eeuw een nieuw veld. Daarvóór speelde de genetica, en ook een tijd de methodestrijd tussen Theo van Willigenburg en Paul van Tongeren. De eerste noemde zichzelf een ethisch ingenieur en de tweede kwam met de meer hermeneutische, literaire benadering. Bij ons konden die twee met elkaar in gesprek treden aan de hand van concrete problemen als euthanasie en genetische modificatie. Op die manier krijgt iedereen een spiegel voorgehouden: waarom bereiken zij wel wat wij niet bereiken?

En de dierethiek?

Met de komst van de Dierenbescherming deed eigenlijk de dierethiek zijn intrede al, nog los van het denken over de status van het dier door bijvoorbeeld Thomas van Aquino. Ook in de tweede helft van de 19^e eeuw heeft men nagedacht over het kwellen van dieren, maar toen werd het nog verboden omdat het de menselijke moraal omlaag zou halen. De Die-

renbescherming is gaan denken vanuit het dier. Het kloppen op de deur van de overheid leidde in 1981 tot de nota Rijksoverheid en dierenbescherming, waarin de intrinsieke waarde van het dier als uitgangspunt werd genomen. Dat is in heel wat wetgeving overgenomen. Als het gaat om de genetische modificatie heeft de Herman-affaire veel gedaan voor de bewustwording rond dat onderwerp.

Wat gaat er spelen in de nabije toekomst?

Bij de neurowetenschappen zijn er ontwikkelingen te verwachten op het gebied van de neurochirurgie en de kennis van de hersenen. Die terreinen hebben te maken met het zelfbeeld van de mens. Dat was overigens ook zo met de beruchte ingrepen tussen de beide wereldoorlogen waarbij men hersenlobben ging scheiden om agressiviteit terug te dringen. Nu menen wetenschappers een agressiviteitsgen te hebben gevonden. Als je daarmee de persoonlijkheidsstructuur wijzigt, brengt dat een eigen ethische problematiek met zich mee.

En dan is er de plastische chirurgie, ingezet voor de lichamelijke schoonheid. Ik lees met verbazing dat in Nederland alleen al enkele tienduizenden vrouwen met siliconenborsten rondlopen. Naarmate dit soort zaken voor een breder publiek bereikbaar worden ontstaan er meer problemen. Ik denk echter niet dat we massaal mensen gaan kloneren. Dát zal een uitzondering op de regel blijven.

Waarom denkt u dat?

Het is veel heerlijker om op de natuurlijke manier samen een kind te krijgen, en als dat niet kan zijn er nog veel andere mogelijkheden die meer voor de hand liggen. Bovendien is het veel te riskant. Het schaap Dolly is één geslaagde poging op driehonderd. Die ging gepaard met een heleboel miskramen en misvormde lammeren die niet levensvatbaar waren. Stel dat de techniek wordt verbeterd, en je zou een kans van één op vijftientig hebben op een gezond kind, dan nog blijft het onverantwoord. Dan moet je aborteren zodra je ziet dat het fout zit. En wat na de geboorte? We

weten nog steeds niet wat de werkelijke leeftijd van zo'n kloon is. Het is goed mogelijk dat zo'n kind met vijfendertig jaar lijfelijk eigenlijk vijfenzestig is en aan allerlei verouderingsziekten gaat lijden. Willen we die kant op? Ik denk echt dat het een randverschijnsel blijft, zeker als we de techniek niet beter onder de knie krijgen.

Wel verwacht ik dat dezelfde technieken toegepast zullen worden voor *genetic enhancement*, wenselijke eigenschappen in een persoon tot stand brengen via genetische modificatie. Als in mijn familie de ziekte van Huntington voorkomt, en ik kan als vrouw via pre-implantatiediagnostiek – en in de toekomst misschien genetische modificatie – uitsluiten dat mijn kind die ziekte krijgt, dan heb ik daar veel voor over. Maar hoe zit het met een monogootje? Hoe ver ga je? Je komt in een enorm grijs gebied. Zelf heb ik een adoptiefzoon van een meter zesenvijftig. In een land waar een man gemiddeld een meter tachtig is wordt zo iemand altijd als een klein opdondertje gezien. Als er nu eens een gen was waarmee de lichaamslengte iets kan worden vergroot? Er zullen mensen zijn die vinden dat je dan aan zijn nageslacht mag sleutelen. Kortom, waar ligt de grens tussen geneeskunde en wensgeneeskunde?

Verder lijkt het erop dat de ICT een grote rol gaat spelen. Als je medische privé-gegevens op een *smart card* zet, heb niet alleen jij er toegang toe, maar velen met jou. Van artificieel intelligentie weet ik weinig, maar er komt een nieuwe generatie computers aan die de vraag oproept wat het verschil is tussen menselijk denken en het werk van een computer. Wanneer wordt een computer creatief? Er zullen vragen ontstaan naar de menselijke identiteit en over het bijzondere van het menselijk brein in vergelijking tot die van dieren en computers.

Technologie is voor mij het uitbreiden van de handelingsmogelijkheden van de mens. Als je

die uitbreidt, breid je ook de verantwoordelijkheid van de mens uit. Daarom is de ontwikkeling van de technologie altijd indirect ethisch relevant. Ik weet niet of de nanotechnologie veel ethische vragen zal oproepen die we niet al in de nucleaire fysica zijn tegengekomen. Met het manipuleren van een atoom of een molecuul kun je de eigenschappen van vaste stoffen manipuleren. Ik sluit niet uit dat zich daar ook iets gaat voordoen, maar ik kan dat niet goed inschatten.

Welke rol zal de vereniging in die toekomst moeten gaan spelen?

Trendwatching! De ethiek denkt ná, maar we zouden ook vóór moeten denken. Proberen vroegtijdig de probleemformulering te vinden van wat er aan de hand zou kunnen zijn. Je loopt dan overigens wel het gevaar volstrekt belachelijk gevonden te worden. En het vergt weer die interdisciplinaire samenwerking. Zo moet je aan een nanotechnoloog gaan vragen: wat voor ontwikkelingen zie jij aankomen in je vakgebied, en wat zouden die voor maatschappelijke implicaties kunnen hebben? Met abortus hebben we achter de feiten aangelopen. Met euthanasie was dat niet het geval, toen gingen we gelijk op met de ontwikkelingen. Met kloneren zijn we voor, want er is nog geen gekloneerd kind, enkel dieren.

Het gaat mij erom dat de ethiek probeert te formuleren wat moreel aan de orde komt wanneer een bepaalde technologie gestalte gaat krijgen. Daarvoor moet je de boer op. Mijn oom was kruidenier. Die ging 'horen' wat er nodig was bij de klant. Zo moet de ethicus de werkvloer op om te gaan 'horen', en in een dialoog met wetenschappers, technologen en politici proberen te formuleren waar morele vragen liggen. De theoretische problemen – hoe giet ik het netjes in het vat? – zijn secundair. Natuurlijk zijn ook die van groot belang, maar de *itch* om over iets na te denken krijg je op de werkvloer.

Thema 10 jaar NVBe, 10 jaar Nieuwsbrief

NVBe viert feest!

Marian Verkerk

De Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek bestaat al weer tien jaar. Bij een dergelijk jubileum ligt de vraag natuurlijk voor de hand of de NVBe nog steeds bestaansrecht heeft. Is er nog toekomst voor de Vereniging na tien jaar?

Het past de voorzitter van deze vereniging uiteraard alleen maar om hier een volmondig 'ja' op te zeggen. En zo is het ook! In 1993 stond de bio-ethiek nog maar in de kinderschoenen. Het was broodnodig om een platform te creëren waar ethici elkaar konden treffen en discussiëren over actuele onderwerpen. In de jaren daarna vond er als het ware een vorm van 'professionalisering' plaats onder bio-ethici. De bio-eticus werd een erkende professional en vond zijn of haar weg in de zorg, in commissies en in allerlei maatschappelijke gremia.

Ik ben ervan overtuigd dat de NVBe in belangrijke mate heeft bijgedragen aan het belang van ethische reflectie in samenlevingsvraagstukken. De Nieuwsbrief heeft in dit hele proces een buitengewoon belangrijke rol gespeeld. Het was – en is nog steeds – een belangrijk informatiekanaal rond ontwikkelingen op het vlak van bio-ethiek. Daarnaast heeft de Vereniging een aantal belangwekkende preadviezen gepubliceerd die hun weg hebben gevonden in de maatschappelijke discussies. In de keuze van de onderwerpen probeerde de Vereniging de actualiteit telkens in het oog te houden: over beslissingsbekwaamheid in de zorg, over voedsel-ethiek, over palliatieve zorg en goed sterven, om er maar een paar te noemen.

Anno 2003 kunnen we niet meer om het onderwerp 'bio-ethiek' heen. Iedere week is er wel ergens in het land een symposium, studiedag of workshop over een bio-ethische kwestie. Dagbladen als Trouw en Volkskrant besteden veelvuldig aandacht aan ethische vraagstuk-

ken, om over de andere media als radio, T.V. en Internet maar te zwijgen. Sinds een paar jaar is er de Agenda Ethiek als bijlage bij de Begroting van VWS. En sinds 2003 kennen we het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG) dat zich onder andere ten doel stelt het publiek te informeren over allerlei ethische vragen die samenhangen met wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen.

Kunnen we in al dat 'bio-ethisch succes' nog wel een Vereniging gebruiken? Ik denk van wel. Het blijft een goede zaak om wetenschappers, ethici en practici te blijven verenigen in een platform dat zich ten doel stelt de discussie over ethische vraagstukken te blijven voeren. Niet omwille van een toevallig onderwerp dat de actualiteit op dat moment vraagt, maar juist omwille van het blijven waarborgen van een reflectieve ruimte voor vraagstukken die ons allen aangaan. Daarbij moet de Vereniging wel steeds blijven zoeken naar nieuwe uitingsvormen waarin het debat gevoerd kan worden. Omwille daarvan is de doelstelling van de NVBe-prijs bijvoorbeeld verbreed: het gaat niet alleen meer om wetenschappelijke essays, maar het kan ook gaan om een film of computerprogramma, een project dat binnen een gezondheidszorginstelling is uitgevoerd of een onderwijsmodule op het gebied van de bio-ethiek.

Naar nieuwe vormen van reflectie is misschien wel het nieuwe motto voor opnieuw tien jaar NVBe.

Prof.dr. Marian Verkerk is voorzitter van de NVBe en is als hoogleraar zorgethiek verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen

Thema 10 jaar NVBe, 10 jaar Nieuwsbrief

De NVBe Nieuwsbrief in tijdsperspectief. Van bijproduct tot kerndoel

Bert Molewijk

De redactie van de NVBe vroeg of ik naar aanleiding van het tienjarig jubileum van de NVBe wilde terugblikken op de ontwikkelingen van de NVBe Nieuwsbrief in de tijd dat ik in de redactie zat (1995–2001). Dat doe ik graag. Gefeliciteerd met dit jubileum! Stilstaan bij wat de NVBe Nieuwsbrief was en is, betekent dat de vanzelfsprekendheid van de wijze waarop de NVBe Nieuwsbrief zich nu aan u presenteert even wordt doorbroken. Een doorbreking van die vanzelfsprekendheid door dat tijdsperspectief roept automatisch ook evaluatieve vragen op. Zijn we (d.w.z. de lezers en de NVBe redactie- en bestuursleden) tevreden met wat de Nieuwsbrief is geworden en waar willen we naar toe (of blijven)?

Hoe het begon ...

Bart Rutgers was vanaf de oprichting van de NVBe in 1993 de eerste en enige redacteur van de NVBe Nieuwsbrief. De Nieuwsbrief kwam toen ongeveer twee keer per jaar uit en informeerde haar leden over de oprichting en doelen van de NVBe en dat wat het bestuur besloot had of van plan was. Ze was in letterlijke zin zwart-wit en bestond uit maximaal vier A4tjes. De Nieuwsbrief was eigenlijk een logisch bijproduct van dat wat er in het bestuur speelde. Deze veredelde notulen informeerden de leden over wat het NVBe Bestuur bezig hield. Het wezen van de NVBe bestond toen voornamelijk uit het Bestuur en de jaarvergadering. Rob Dillmann (KNMG) was destijds NVBe-bestuurslid en vroeg zijn ethiek-onderzoeksstagiair in 1995 of hij lid wilde worden van de NVBe redactie. Dat wilde ik wel. Samen met medestudente Mathil Sanders, vormden we toen de driedelige NVBe Nieuwsbrief redactie. Daarmee werd Bart Rutgers automatisch eindredacteur.

Wat is vooruitgang?

Het is leuk als nieuwe enthousiaste mensen in de redactie komen, maar het kan ook lastig zijn. Enthousiaste mensen staan meestal niet stil en hebben altijd plannen. Het uitbreiden

van de redactie betekende niet alleen dat de bestaande Nieuwsbrief ondersteund werd maar ook dat de aard van de Nieuwsbrief veranderde. Althans, dat werd expliciet een vraag: Moet de Nieuwsbrief blijven zoals die is of moeten we enthousiaste ideeën van nieuwe redactieleden oppakken en meer willen, groter worden? Waarom zou de Nieuwsbrief meer moeten zijn dan veredelde notulen? Los van de pragmatische vraag hoeveel tijd we toen als redactieleden (over) hadden voor de Nieuwsbrief, speelde ook de vraag wiens belang of behoefte het was om de Nieuwsbrief uit te breiden. Wie zit er nou op te wachten? Voor wie doe je het?

Van informatie oprapen tot informatie maken

Langzaam maar zeker breidde de Nieuwsbrief toch uit. Niet dat er een vast stappenplan lag, onderbouwd met een visie over de ideale Nieuwsbrief. Al werkende zagen we gewoon steeds verbeteringen die we trachtten te realiseren. Dat ging toen in nauw overleg met het bestuur onder deugdelijke leiding van Theo van Willigenburg. Dat overleg was toen ook heel logisch: de Nieuwsbrief was immers het gevolg van het bestaan van het NVBe-bestuur (en niet andersom!). De Nieuwsbrief kwam vaker uit, bestond uit meer bladzijdes, kreeg

een speciale opmaak, de voorkant werd in 'NVBe-blauw' gedrukt, en er kwamen meer inhoudelijke bijdragen. Keer op keer stond de ontwikkeling van de Nieuwsbrief in positieve zin ter discussie.

Het enthousiasme kende ook z'n tol. Enthousiasme prikkelt eigen en andermans verwachtingen en vergroot daarmee aanzienlijk de hoeveelheid werk die het kostte. Enthousiasme creëert ook meer verantwoordelijkheden en daarmee zorgen over de inhoud, lay-out, deadlines en dergelijke. En enthousiasme is een bron voor frustraties: wanneer andere redactieleden minder of anders enthousiast zijn, of wanneer de leden van de NVBe nauwelijks uit zichzelf gebruik maken van dat wat eigenlijk hun spreekbuis zou kunnen zijn.

De redactie werd ook aanzienlijk uitgebreid: er kwamen ongeveer acht redactieleden met diverse expertise in de ethiek. In plaats van mailen over en weer, kwam de redactie nu steeds bijeen in Utrecht, tussen twee nieuwsbrieven in. Zo werden we meer een groep en konden we elkaars taken en verwachtingen steeds afstemmen. De redactie werd eigenlijk professioneler: de lay-out werd weer aanzienlijk (en nu eens blijvend ...) verbeterd, de redactietaken werden gedifferentieerd, er kwamen vaste tijdschema's (voor kopij, onderhandeling over kopij, lay-out, drukkerij en verzending), de dagbladen en enkele Tweede Kamer commissies ontvingen automatisch de Nieuwsbrief, en we gingen werken met thema-nummers. In plaats van de informatie oprapen die er lag na de bestuursvergaderingen, gingen we zelfstandig en pro-actief informatie zoeken en maken.

Ethiek binnen de redactie

Dat wat het meest indruk op me heeft gemaakt in die zes jaar betreft een tweeledig conflict binnen de redactie over wat we wel en niet konden plaatsen in de Nieuwsbrief. Allereerst

waren we het oneens over hoe we met kritiek of satire met betrekking tot personen moesten omgaan. Wat voor een soort kritiek accepteer je nog net wel, en in hoeverre hangt dat af van de status van de tekst (verschil tussen 'ingezonden brief', 'column' of 'eigen redactionele bijdrage'). Daarnaast vroeg ik me af hoe je moest beslissen bij onenigheid en wat mijn rol als eindredacteur daarin moest of mocht betekenen. Goed en veel overleg resulteerde toen in een compromis.

NVBe = NVBe Nieuwsbrief!

Als ik tot slot kijk naar wat de NVBe Nieuwsbrief de afgelopen jaren is geworden, dan kan ik niet anders concluderen dan dat een belangrijk deel van het wezen van de NVBe nu de Nieuwsbrief zélf is. De Nieuwsbrief is veranderd van een bijproduct tot een kerndoel an sich. Aan verschillende dingen merk je nu hoe succesvol de NVBe Nieuwsbrief, in al haar bescheidenheid, is geworden. De verdere differentiatie van de functie van eindredacteur in drie personen. De grotere rol en zelfstandigheid van de redactie in en ten opzichte van de bestuursvergadering. En zelfs enthousiaste CV's waarop bijdragen in de NVBe Nieuwsbrief als publicaties staan vermeld!

Uiteindelijk hangt de mate van succes natuurlijk af van welke doelen en verwachtingen men had. En heeft! Maar de bepaling daarvan laat ik wijselijk over aan de NVBe redactie, het bestuur, de NVBe leden én de potentiële NVBe leden. Veel succes daarmee!

Drs. Bert Molewijk is oud(eind)redacteur van de Nieuwsbrief en is als post-doc. verbonden aan het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht en is tevens verbonden aan de Afdeling Medische Besliskunde van het Leids Universitair Medisch Centrum

Algemeen

Overheidsbeleid inzake bio-ethiek (VWS)

Jaap Visser

Toepassing genetica in de gezondheidszorg

Recent heeft ZonMw een rapport aan VWS aangeboden met betrekking tot ontwikkelingen op het terrein van de genetica: *Toepassing van de genetica in de gezondheidszorg; gevolgen van de ontwikkelingen voor de huidige wet- en regelgeving.*

Het ministerie van VWS had tot dit rapport opdracht gegeven en stelde daarbij onder meer vragen aan de orde over genetische screening van pasgeborenen, het zoeken naar mutaties op meerdere genen tegelijk via zgn. 'micro-arrays', genterapie in lichaamscellen, kiembaan-genterapie in voortplantingscellen en het aanbod van commerciële genetische tests op internet. Zo zijn er meer vragen te formuleren over de toepassing van genetica. Groot vraagpunt daarbij is welke de consequenties van de toepassing van deze ontwikkelingen zijn voor de mensheid in het algemeen en speciaal voor patiënten in de gezondheidszorg. Welke risico's lopen mensen, zijn zij zich hiervan bewust, is er voldoende veiligheid ingebouwd voor eventuele risico's, is de wetgeving op deze vragen en ontwikkelingen toegesneden?

Belangen voor de individuele burger zijn onder meer: de beschikbaarheid en toegankelijkheid van genetische toepassingen, de kwaliteit daarvan, het zelf kunnen beslissen over weten of niet weten en handhaving van de vertrouwelijkheid van genetische informatie. In het rapport zijn hiertoe zes verschillende thema's behandeld: hulpverlening, wetenschappelijk onderzoek, genetische screening, arbeid en verzekering, opslag van erfelijkheidsgegevens en lichaamsmateriaal.

De Commissie Genetica van ZonMw is van mening dat op korte termijn nog geen bijzondere wetswijziging noodzakelijk is. De commissie is er voorstander van dat beroepsgroepen samen met ouder- en patiëntenorganisa-

ties nieuwe richtlijnen en andere vormen van zelfregulering ontwikkelen. Er is wel specifieke ontwikkeling van normen op het terrein van de genetica nodig en aanpassing van de in voorbereiding zijnde Wet zeggenschap lichaamsmateriaal is gewenst. Ook de Wet op het bevolkingsonderzoek moet worden aangepast. De commissie beveelt aan om over een jaar of vijf na te gaan of de beroepsgroep daadwerkelijk voldoende richtlijnen heeft ontwikkeld.

De minister van VWS heeft het rapport aan de Tweede Kamer aangeboden en daarbij gesteld dat de aanbevelingen in het beleid van VWS zullen worden betrokken.

Wrongful life

Het recht tot niet leven

Als een zeer ernstig gehandicapt kind ter wereld komt, kan daar dan iemand verantwoordelijk voor worden gehouden? In het geval dat de handicap is veroorzaakt door een fout van de arts tijdens de zwangerschap is het duidelijk: de arts is schuldig aan de handicap van het kind. Een ander geval is het wanneer een arts had moeten weten dat een kind een verhoogde kans heeft om zwaar gehandicapt te zijn, maar de ouders niet de keuze aanbiedt om dit nader te laten onderzoeken. Daarmee ontnemt hij de ouders de mogelijkheid tot het afbreken van de zwangerschap en het voorkomen van een gehandicapt leven. Ook hier is duidelijk sprake van een fout van de arts. Door bijvoorbeeld geen prenatale tests aan te bieden ontnemt hij de ouders een cruciale keuze en kan daarvoor worden aangeklaagd. Indien de ouders met de informatie de zwangerschap hadden afgebroken, wordt in dit soort gevallen gesproken van wrongful birth.

De vraag is of de arts ook verantwoordelijk kan worden gehouden voor het leven van het gehandicapte kind. In dat geval klaagt het kind, of de ouders namens het kind, de arts aan omdat hij nu een ernstig gehandicapt le-

ven leidt. Dit leven wordt dan afgezet, niet tegen een leven zonder handicap, maar tegen het niet leven. Een dergelijke aanklacht noemen we een wrongful life claim.

In Nederland heeft de rechter een wrongful life claim toegewezen in de zaak Kelly. In dit geval had de verloskundige verzuimd de ouders een prenatale test op mogelijke ernstige afwijkingen aan te bieden, hoewel de moeder hierom gevraagd had en aannemelijk had gemaakt dat zij een verhoogd risico liep op een gehandicapt kind. Het kind werd geboren, en is ernstig gehandicapt. De ouders klaagden namens het kind het ziekenhuis aan, met de aanklacht dat Kelly het zwaar gehandicapte leven zou zijn bespaard als hen de juiste informatie was verstrekt.

Naar aanleiding van de zaak Kelly is een regeringsstandpunt over dit onderwerp toegezegd door minister Donner van Justitie en staatssecretaris Ross van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Begin volgend jaar wordt deze naar de Tweede Kamer gestuurd. Ter voorbereiding hierop hebben beide ministeries

een aantal gesprekken gevoerd met deskundigen en belanghebbende partijen. Uit deze gesprekken is een aantal belangwekkende aspecten van zowel juridische, maatschappelijke als ethische aard naar voren gekomen.

Eén aspect dat uit de gesprekken naar voren kwam is dat de positie van gehandicapten mogelijk onder druk komt te staan. Het toekennen van een wrongful life claim impliceert dat er gehandicapte levens zijn die beter voorkomen hadden kunnen worden. Door de discussie over welk soort gehandicapt leven niet levenswaardig is, kan de waardigheid van gehandicapten worden aangetast.

Een ander gevolg van deze zaak is dat het ook mogelijk is dat in de toekomst kinderen hun ouders kunnen aanklagen omdat deze de zwangerschap niet hadden afgebroken en daarmee verantwoordelijk zijn voor een leven vol lijden.

Mr. Jaap Visser is werkzaam bij de afdeling Ethiek van het Ministerie van VWS

Algemeen

Overheidsbeleid inzake bio-ethiek (LNV)

Zijn wij onze dikke broeders hoeder?

Dick Koelega

Vetzucht, of obesitas zoals het fenomeen officieel genoemd wordt, vormt in de Verenigde Staten thans het grootste gezondheidsprobleem. Drie van de vijf Amerikanen lijdt er reeds aan overgewicht en dat vormt een van de voornaamste oorzaken voor de toename van ernstige ziekten, zoals diabetes, hart- en vaatziekten en gewrichtsstoornissen. Verwacht wordt dat de generatie kinderen die daar momenteel opgroeit een kortere levensverwachting zal hebben dan hun ouders. Ook in landen als Nederland begint obesitas een groot probleem te worden en zelfs in ontwikkelingslanden neemt het probleem snel toe.

Wie heeft hier nu schuld aan? En wie moet hier iets aan gaan doen? Op het eerste gezicht lijkt wellicht vooral het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit verantwoordelijk. Dat ministerie gaat immers over de productie en de kwaliteit van voedsel en het is door het

eten van teveel van dat voedsel dat mensen te dik worden. Dus zou je kunnen zeggen: dan moet LNV ook maar maatregelen nemen. En LNV doet dat ook. Het geeft onder meer subsidie aan het Voedingscentrum, dat met behulp van voorlichtingscampagnes mensen waar-

schuwt niet teveel en vooral ook niet te vet en calorierijk voedsel te eten.

Maar men kan betwijfelen of LNV er goed aan doet dit soort campagnes mee te financieren. Ten eerste is het de vraag of voorlichtingscampagnes wel effectief zijn: ondanks de campagnes die reeds gevoerd zijn, worden ook in Nederland steeds meer mensen te dik. Ze luisteren blijkbaar niet of de voorlichting bereikt hen niet. Ten tweede kan men zich afvragen of dit wel een taak is voor LNV: het gaat immers primair om de bevordering van volksgezondheid en dat is de verantwoordelijkheid van VWS. Laat die dan ook maar de subsidiëring van het Voedingscentrum geheel voor haar rekening nemen en daar misschien nog een schepje bovenop doen. Maar, en ten derde, je kunt je ook afvragen of het überhaupt wel een taak voor de overheid is: zijn individuele consumenten niet zelf verantwoordelijk voor wat ze eten en hoeveel? Behoort het wel tot de taak van de overheid om hen daarop te wijzen? En waar veel consumenten, zo lijkt het, toch niet (willen) luisteren naar goede raad van de overheid, is het maar de vraag of de overheid de middelen die zij aan voorlichting uitgeeft niet beter kan (en zelfs moet) besteden aan beleidsterreinen waarop ze nog wel effectief kan zijn. En ten vierde: is een overheidsrol met betrekking tot overgewicht van burgers in een tijd waarin de politiek 'minder overheid' wenst en 'meer verantwoordelijkheid bij burgers' wil leggen sowieso nog wel te verdedigen?

Het antwoord op die vraag hangt in hoge mate af van het antwoord dat wij, als samenleving, geven op de morele vraag: zijn wij onze te dikke broeders en zusters hoeders? Met andere woorden: zijn wij als verzamelde burgers ervoor verantwoordelijk om mensen te weerhouden zich rond te eten en vervolgens ook nog eens om aan de kosten mee te betalen als ze ten gevolge van hun vetzucht ziek worden? Er zijn mensen die deze vraag ontkennend beantwoorden. Mensen die te dik zijn hebben dat, zo zeggen zij, aan hun eigen domme eetgedrag te wijten, net zoals rokers het aan hun

domme rookgedrag te wijten hebben dat ze ziek worden. Dit standpunt werd onlangs gehanteerd bij een uitspraak van een Franse rechtbank die niet de fabrikant van de sigaretten van het merk Gauloises verantwoordelijk stelde voor het ontstaan van kanker bij rokers, maar de rokers zelf. Want die wisten dat ze daar ziek van zouden kunnen worden, maar ze hadden toch elke dag meerdere malen het individuele besluit genomen om zo'n sigaret op te steken. Eigen schuld, dikke bult, aldus de rechtbank. Als je in die lijn consequent doordenkt, dan kom je zelfs bij het standpunt uit dat rokers met elkaar dan ook maar alle kosten voor hun rekening moeten nemen die gemoeid zijn met de medische behandelingen, ziekteverlof e.d. die het gevolg zijn van hun rookgedrag. In Duitsland werd deze argumentatie onlangs gebruikt ten aanzien van toeristen die naar het zuiden van Algerije waren gereisd en daar ontvoerd werden. Duitse politici willen een belangrijk deel van de kosten die de Duitse overheid gemaakt heeft om deze mensen te bevrijden op hen gaan verhalen, omdat zij van te voren wisten welk risico zij liepen en dus zelf verantwoordelijk waren. Toegepast op obesitas zou dat betekenen dat dikke mensen voortaan zelf alle medische en maatschappelijke kosten zouden moeten betalen die ontstaan tengevolge van hun te dik zijn. Daarmee zou een feedback-mechanisme geïntroduceerd worden: mensen zouden dan weten dat ze voor hoge kosten komen te staan als ze te veel eten en dat zou hen ervan weerhouden om teveel te eten of ze zouden meer gaan bewegen. Met als netto resultaat een gezonder lijf en lagere collectieve uitgaven voor gezondheidszorg.

Het is maar de vraag of een dergelijke vorm van 'doorberekening' praktisch uitvoerbaar is. Hoe stel je bijvoorbeeld precies vast wat 'te dik' is? Hoe meet je in welke periode iemand te dik is? Moet iedereen dan verplicht dagelijks zijn of haar gewicht meten en doorgeven aan een centrale computer? Hoe voorkom je fraude daarmee? En hoe houd je rekening met erfelijke en andere factoren die maken dat de een van een oliebol wel aankomt en een ander

niet? Dat wordt erg ingewikkeld en waarschijnlijk te ingewikkeld.

Naast deze praktische bezwaren is er ook een moreel bezwaar: de overheid heeft de morele plicht om publieke goederen te realiseren of beschermen. Volksgezondheid is typisch een publiek goed, dat wil zeggen een goed dat niet door individuele burgers zelf te produceren is. Althans burgers kunnen dat niet geheel zelf. Ze kunnen er wel iets aan doen (minder en gezonder eten, meer bewegen), maar ze blijven ook in hoge mate afhankelijk van anderen. Een coördinerend en waar nodig straffend optreden van de overheid is daarom aanvullend nodig om ervoor te zorgen dat dit voor iedereen zo belangrijke goed toch gerealiseerd wordt, ook als de samenwerking van burgers daartoe mislukt. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor een goed als 'voedselkwaliteit'. Consumenten zijn daarvoor in hoge mate afhankelijk van de producenten van hun voedsel. Hoewel veel producenten tegenwoordig hun best doen om hun verantwoordelijkheid te nemen voor de voedselkwaliteit, o.a. door middel van ketenbeheer, en hoewel ze steeds meer informatie beschikbaar stellen via etiketten, consumentenlijnen en de media, hebben consumenten toch nog lang geen volledig inzicht in de samenstelling van hun voedsel. En het is ook maar de vraag of een volledig inzicht ooit praktisch haalbaar is. Daartoe zou waarschijnlijk een meetcircus van ongekende omvang opgetuigd moeten worden en burgers zouden allemaal aan een veel hoger opleidingsniveau moeten gaan voldoen. Vandaar dat er altijd een belangrijke taak voor de overheid zal zijn weggelegd bij het bevorderen van voedselkwaliteit en zo ook bij het bestrijden van obesitas.

Maar de effectieve uitoefening van die taak is lastig te realiseren en ingewikkelder nog dan ik hierboven al kort aangaf. Nog meer voorlichting is niet afdoende. Nog meer scholing en kooklessen op school ook niet. En rantsoenering van Big Macs en milkshakes, zoals sommigen bepleiten, leidt tot grote handhavingsproblemen en een inperking van de indi-

viduele vrijheid van mensen die waarschijnlijk niemand wil.

Op 12 oktober van dit jaar kwam Michael Pollan in zijn artikel *The (Agri)Cultural Contradictions of Obesity* in *The New York Times* met een andere, op het oog zeer simpele oplossing voor dit ingewikkelde probleem. De oorzaak voor de obesitas pandemie is volgens hem niet dat burgers een te zwakke wil hebben of winstbeluste voedingconcerns consumenten verleiden tot het verorberen van te grote porties calorierijk eten. De oorzaak is dat er teveel voedsel wordt geproduceerd. En de oorsprong daarvan ligt in de USA in de jaren '70. Toen is de regering Nixon overgestapt van een politiek van garantieprijs, die een rem op overproductie vormde, naar een politiek van onbeperkte productiesteun. Die politiek leidde tot de ongelimiteerde groei van het aanbod aan voedingsmiddelen, met name op basis van maïs. Waar boeren tot dan toe niet meer gingen verbouwen als de prijzen daalden, omdat hun inkomen door de overheid gegarandeerd was, zijn boeren tegenwoordig wel gedwongen om meer te produceren om hun inkomen op peil te houden bij dalende prijzen en daarmee is een zichzelf versterkend proces op gang gekomen. De overvloed aan spotgoedkope maïs vindt zijn weg via steeds grotere porties fastfood, candybars, ijs en frisdranken, die bovendien op steeds meer plaatsen en tijden wordt aangeboden. De oplossing die Pollan voorstelt is simpel: keer terug tot een politiek van garantieprijs, dan zal voedsel weer schaarser worden en daarmee duurder en dan zullen mensen minder ervan gaan consumeren en dus minder dik worden. Bovendien is zo'n politiek veel goedkoper dan het huidige beleid en worden derde wereldlanden niet meer overstroomd met goedkope westerse landbouwproducten maar kunnen ze volwaardig gaan deelnemen aan de wereldmarkt. Het lijkt een oplossing die een groot aantal morele problemen die aan het huidige landbouwbeleid kleven in een keer kan wegnemen. Het overdenken waard dus. En daarmee is ook LNV volop aan zet om iets te doen tegen het groeiende probleem van obesitas. Ze kan daartoe zelfs

met minder middelen toe. Een slanker ministerie voor slankere burgers!

Dr. Dick Koelega is werkzaam bij het Kabinet (Bureau Strategische Beleidsvorming) van het Ministerie van LNV

Uit de Vereniging

Jaarvergadering 2004: nieuwe vragen mensgebonden onderzoek

Ontwikkelingen in de genetica roepen allerlei nieuwe ethische vragen op. Zo is het mogelijk pasgeborenen te screenen op steeds meer aandoeningen – ook die waar niets aan te doen is, of waarvan onhelder is wat de uitkomst is. Er zijn plannen om aan iedereen in de vruchtbare leeftijd screening aan te bieden op erfelijk overdraagbare aandoeningen als taaislijmziekte. Genetische databanken openen de mogelijkheid om grote groepen mensen op hun genetische achtergrond te onderzoeken, zoals bijvoorbeeld in IJsland gebeurt. Naast de ethische vragen die deze ontwikkelingen oproepen rijst de vraag hoe de nieuwe mogelijkheden

gereguleerd moeten worden. Voldoet de huidige toetsingspraktijk met de CCMO en de Medische Ethische Toetsingscommissies? Hoe verhoudt de Wet Medisch-wetenschappelijk Onderzoek met Mensen zich tot de Wet Bevolkingsonderzoek?

Aan deze en andere vragen zal het bestuur van de NVBe het jaarlijkse preadvies wijden. De aan hetzelfde thema gewijde jaarvergadering vindt (als altijd onder voorbehoud) plaats op **donderdagmiddag 30 september 2004** in Utrecht. Op dit moment worden mogelijke auteurs van het preadvies aangezocht.

Uit de Vereniging

NVBe-prijs 2004

Iedere drie jaar reikt de Nederlandse Vereniging voor Bioethiek een prijs uit voor een vernieuwende bijdrage aan het ethisch debat in Nederland. Inzendingen kunnen een (tijdschrift-) artikel betreffen, maar bijvoorbeeld ook een film of computerprogramma, een project dat binnen een gezondheidszorginstelling is uitgevoerd of een onderwijsmodule op het gebied van de bio-ethiek.

Belangrijkste criterium waar de onafhankelijke jury rekening mee zal houden is de mate waarin de inzending bijdraagt aan het stimuleren van het ethisch debat in relevante sectoren van wetenschap en samenleving. Daarnaast wordt gelet op actualiteit, originaliteit en aantrekkelijkheid van de methode.

De prijs ter grootte van € 1500 wordt uitgereikt op de jaarvergadering van de NVBe op 30 september 2004.

Dus heeft u een spraakmakend artikel gezien of geschreven, een vernieuwende onderzoeksmethode of een prikkelend project in een zorginstelling ontwikkeld: meld het bij de jury. U kunt natuurlijk ook kandidaten op het bestaan van de NVBe-prijs wijzen.

Inzendingen kunnen tot **30 juni 2004** worden gericht aan:

Jury NVBe-prijs
Disciplinegroep Gezondheidswetenschappen/Metamedica
Rijksuniversiteit Groningen
A.Deusinglaan 1
9713 AV Groningen
nvbe@med.rug.nl

Uit de Vereniging

Begroting 2004

Door allerlei begrijpelijke, maar moeilijk in kort bestek uit te leggen omstandigheden is het bestuur van de NVBe er niet in geslaagd de begroting voor 2004 tijdens de jaarvergadering aan de leden voor te leggen. Daarom is voor de leden van de NVBe bij deze Nieuws-

brief de begroting voor 2004 alsnog bijgevoegd. Met eventuele opmerkingen hierover kan men zich wenden tot de penningmeester van de vereniging, Mariëtte van den Hoven, mvdhoven@theo.uu.nl

Uit de Vereniging

Nieuwe redactieleden Nieuwsbrief

Onlangs heeft Mariëlle Matthee besloten na jarenlange inzet de redactie van de Nieuwsbrief vaarwel te zeggen. Zij laat een dermate groot gat achter dat maar liefst twee nieuwe leden haar plaats moeten invullen: Maartje Schermer en Frans Stafleu. Wij wensen Mariëlle veel succes in haar verdere carrière en heten de nieuwe redactieleden van harte welkom. In het onderstaande stellen zij zich voor.

Maartje Schermer

Mijn naam is Maartje Schermer en als nieuw redactielid van de Nieuwsbrief wil ik mij graag even aan de lezers voorstellen. Ik heb in Amsterdam geneeskunde en filosofie gestudeerd en kwam door die combinatie van studies bijna 'vanzelf' in de gezondheidsethiek terecht. Na een korte periode werkzaam te zijn geweest als arts-assistent ben ik onderzoek gaan doen binnen het Ethiek en Beleid programma van NWO. In 2001 promoveerde ik op het proefschrift *The different faces of autonomy*.

Momenteel werk ik, na een aantal post-doc aanstellingen, als adviseur bij het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG). Dit is een samenwerkingsverband tussen de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RVZ) en Gezondheidsraad dat in mei dit jaar officieel van start is gegaan. Daarnaast ben ik sinds kort univer-

sitair docent gezondheidsethiek aan het ErasmusMC in Rotterdam.

Tenslotte ben ik al jaren lid van de NVBe en lijkt het mij heel leuk om via de redactie van de Nieuwsbrief hieraan nu ook eens een actieve bijdrage te gaan leveren.

Frans Stafleu

Frans Stafleu studeerde in 1982 als dierenarts af. Na enkele waarnemingen in een kleine huisdierenpraktijk, was hij vanaf 1984 gedurende twee jaar in dienst van het Gemeenschappelijk Dieren Instituut Amsterdam van de Universiteit van Amsterdam. Daarna schreef hij rapporten over onder andere het gebruik van dierproeven in het geneesmiddelen- en kankeronderzoek. Sinds 1988 is hij tweeënhalve dag per week werkzaam als coördinator van de opleiding Dierexperimentele laboratoriumtechniek van het ROC Utrecht. In de periode 1989-1993 was hij voor zijn promotieonderzoek in dienst van het Centrum voor Bioethiek en Gezondheidsrecht van de Universiteit Utrecht en gedetacheerd bij de Vakgroep Proefdierkunde. Zijn promotieonderzoek handelde over de ethische toelaatbaarheid van dierproeven zoals die door onderzoekers wordt beoordeeld. Momenteel is hij als senior onderzoeker voor tweeënhalve dag per week

werkzaam bij het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht waar hij betrokken is bij onderwijs, (coördinatie van) onderzoek en externe dienstverlening. Hij is lid van drie dierexperimentencommissies en van de wetenschappelijke commissie voor de zeehonden in de Waddenzee (LNV).

Recente Projecten:

- Doen of laten: ethische aspecten van het opvangen van dieren uit het wild.

- Extern adviseur bij CR-Delta (coöperatie Rundveeverbetering) voor het ontwikkelen van ethiek binnen het beleid.
- Het ene dier is het andere niet. Over dierziekte bestrijding bij dieren in het wild.
- Nieuwe ethiek voor het platteland: verkennende studie voor NWO.
- Inventarisatie van dierexperimentencommissies in Europa voor de EC.

Uit de Vereniging

Goed sterven en ethiek

Verslag van de NVBe-jaarvergadering 2003

Ron Berghmans

Op 18 september 2003 organiseerde de NVBe haar inhoudelijke jaarvergadering. Het thema: goed sterven. Want daar zou het volgens pre-adviseur Dick Willems meer over moeten gaan. Niet de incidentele euthanasie is van belang, maar hoe mensen aan hun eind komen. Ron Bergmans doet verslag.

Een passend einde

Centraal tijdens deze jaarvergadering stond het pre-advies met de titel *Een passend einde* van prof. dr. Dick Willems, hoogleraar medische ethiek aan de Universiteit van Amsterdam.

In zijn introductie gaf Willems een samenvatting van de hoofdlijn van het pre-advies. Hij stelt daarin vast dat er weliswaar veel belangstelling vanuit de ethiek is voor medische beslissingen rond het levenseinde, maar dat de interesse voor het vraagstuk van het 'goede sterven' tot op heden onderbelicht blijft. Hoewel ieder sterfbed een tragedie is, acht Willems aandacht voor goed sterven noodzakelijk, hoewel het misschien beter is te spreken van een 'comparatively good death': we weten immers beter wat een slechte dood is dan wat een goede dood is. Willems meent dat 'sterven zoals je hebt geleefd' misschien nog niet zo'n gekke gedachte is. Er is dan sprake van narratieve eenheid.

Volgens Willems kan de ethiek aan de verheldering van goed sterven bijdragen door

middel van empirisch en filosofisch onderzoek. Belangrijk acht hij het perspectief van stervenden zelf. Het blijkt steeds weer dat de eigen regie daarbij als belangrijk thema naar voren komt. Aansluitend bij de actuele discussie over terminale sedatie werpt Willems de vraag op of dit beschouwd kan worden als een vorm van goed sterven. In het verlengde daarvan past de vraag of 'palliatief alles moet wat kan' en hoe om te gaan met een weigering van palliatieve zorg door de patiënt als je weet dat het sterven daardoor 'slecht' zal zijn.

De dood is nooit mooi

De eerste referent, dr. Cees Hertogh (verpleeghuisarts en ethicus aan de Vrije Universiteit Amsterdam), meende dat de dood nooit mooi is en dat de ethiek zou moeten bijdragen aan de ontmythologisering van ideeën over de goede dood. Dokters maken vaak een verkeerde inschatting van het effect van hun handelen. Zo wordt morfine gezien als een onderdeel van goed sterven, en wordt symptoombestrijding door betrokkenen ervaren als bijdra-

gend aan goed sterven, maar is in de visie van Hertogh morfinetoediening niet levensbekortend.

Met betrekking tot terminale sedatie merkte hij op dat veel patiënten in het verpleeghuis min of meer gesedeerd sterven. Hij toonde zich voorstander van toetsing van terminale sedatie, omdat deze vorm van medisch handelen toch wel veel op euthanasie lijkt.

Hertogh wees verder op een vorm van slecht sterven die in het pre-advies onderbelicht blijft: suïcide. Het 'klaar met leven' motief ('ouderdom die pijn doet') gaat voor steeds meer mensen spelen, en de ethiek moet zich intensiever dan tot nu toe het geval is daarmee bezig gaan houden, onder meer door aandacht te hebben voor spiritualiteit en de relatie tussen zinhorizon en ouderdom.

De dood een handje helpen?

Prof. dr. Pieter Sauer (hoogleraar neonatologie RU Groningen en tweede referent) vroeg zich af waarom in het pre-advies zo weinig over kinderen gezegd wordt. Neonatologen praten niet zozeer over een passend levenseinde, maar over de vraag 'of dit kind moet leven'. Slechts zelden zal een kind zeker doodgaan, veel vaker is de vraag of behandeling gestart of gecontinueerd moet worden. Sauer stelde de indringende, maar tegelijk onmogelijke vraag aan de orde wat baby's zelf zouden vinden als ze hun mening konden geven. Wat een goede dood is wordt door de omstanders bepaald. Problematisch is vooral de situatie waarin behandeling (m.n. beademing) niet wordt gestart dan wel gestaakt, maar de baby nog doorleeft. Mag je dan spierverslappers geven om te voorkomen dat het kindje doorademt? Sauer maakte indringend duidelijk dat het goede sterven in de neonatologische praktijk een hachelijke zaak is, met name in het licht van de wetgeving die actieve levensbeëindiging zonder verzoek als moord beschouwt.

Niet regels, maar ervaringen centraal

Ten slotte reageerde prof. dr. Guy Widdershoven (hoogleraar ethiek van de gezondheidszorg Universiteit Maastricht) op het pre-

advies. Ook voor hem behoren niet regels centraal te staan, maar de vraag naar goed sterven en het tragische karakter van het sterven. Overigens acht hij regelgeving niet slecht, omdat daardoor juist meer ruimte is geschapen. Widdershoven vroeg zich af waar Willems theoretisch gezien zelf staat en op basis waarvan hij tot zijn stellingnames komt. Zo meent Willems dat terminale sedatie geen normaal medisch handelen is, maar geeft daarvoor geen argumentatie. Widdershoven vindt terminale sedatie een goede manier van palliatieve zorg, waarmee hij overigens niet wil zeggen dat het ook een alternatief voor euthanasie zou zijn. Dat hangt af van de 'passendheid'. Met Willems onderstreepte hij het belang van het centraal stellen van ervaringen. Widdershoven meende dat Willems ten onrechte stelt dat de zorgethiek te veel vasthoudt aan het instandhouden van het leven. Het gaat in de zorgethiek om het instandhouden van 'gezamenlijk leven'.

Discussie

In de levendige discussie onder leiding van prof. dr. Marian Verkerk, voorzitter van de NVBe, werd een groot aantal thema's aangesneden. Zo meldde een ambtenaar van het ministerie van VWS dat de huidige CDA-bewindslieden de ooit toegezegde aparte toetsingscommissie voor levensbeëindiging bij wilsonbekwame patiënten niet willen. Daarmee wordt een praktijk als die van de neonatologie aan haar lot overgelaten.

In het licht van Willems' visie betreffende de narratieve eenheid van leven en sterven werd de ontluisterende situatie van dementerende patiënten ter discussie gesteld. Moet in de narratieve ethiek niet ook een plaats worden gegeven aan dergelijke breuken? Ook de betekenis van wilsverklaringen bij dementie riep vragen op. Is dementie 'ondraaglijk en uitzichtloos lijden'? In de ervaring van Hertogh uiten mensen in hun dementie doorgaans geen gevoelens van ondraaglijkheid en is dementie als zodanig geen reden voor actieve levensbeëindiging. De vraag wat goed sterven in het verpleeghuis is leidde bij hem tot de verzuchting dat hij 'echt niet goed weet wat goed

sterven is'. Ten slotte wees iemand terecht op het belang van het internationale perspectief. Zo is terminale sedatie erg *en vogue* in Duitsland, juist omdat er geen andere opties beschikbaar zijn.

Het pre-advies en de discussie tijdens deze jaarvergadering lieten zien dat we nog niet uitgepraat zijn over het levenseinde. Willems' pleidooi voor een andere rol voor de ethiek leidt tot nieuwe (onderzoeks)vragen. Met name rond zowel het vroegtijdige sterven van neo-

naten als rond de gewenste dood van ouderen die geen zin meer ervaren is nog veel ethisch werk te verrichten, zoals ook met betrekking tot het levenseinde bij dementerende patiënten die niet meer kunnen aangeven wat voor hen een goede dood zou zijn.

Dr. Ron Berghmans is werkzaam bij de sectie Gezondheidsethiek en Wijsbegeerte van de Universiteit Maastricht en bestuurslid van de NVBe.

Uit de Vereniging

NVBe-preadviezen bestellen?

Ieder jaar nodigt de NVBe een wetenschapper uit om een preadvies te schrijven voor haar jaarvergadering. Zo'n preadvies handelt over een maatschappelijk actueel en wetenschappelijk uitdagend onderwerp op het terrein van de humane en dierlijke bio-ethiek of de milieuethiek. De NVBe streeft daarbij naar onderwerpen die relevantie hebben op al deze deeltherreinen. De jaarlijkse studies worden 'preadvies' genoemd omdat ze onderwerp en aanleiding vormen voor de discussie tijdens het wetenschappelijk deel van de jaarvergadering en ook daarna bedoeld zijn als katalysator van verdergaande gedachtewisseling in wetenschap en maatschappij.

Preadviezen zijn te bestellen door overmaking van €12,- plus €2 verzendkosten naar girorekening 110086, ten name van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek te Utrecht, onder vermelding van de auteur en de titel van het bestelde preadvies. U kunt ook telefonisch bestellen bij het secretariaat van de NVBe (tel.: 030 2533258).

- NVBe-preadvies 1995: dr. H. Zwart, *De natuur als argument in de ethiek* ISBN 90-802-594-1-1
- NVBe-preadvies 1996: prof.dr. J.S. Reinders, *Moeten wij gehandicapte levens voorkomen?* ISBN 90-802-594-2-x
- NVBe-preadvies 1997: dr. M.J. Trappenburg, *De zorgstaat als bolwerk?* ISBN 90-802-594-3-8
- NVBe-preadvies 1998: dr.dr.phil.ir. R. von Schomberg, *Omstreden biotechnologische innovatie. Van publiek domein naar langetermijnbeleid.* ISBN 90-802-594-4-6
- NVBe-preadvies 1999: dr. F. Brom, dr. M. Verweij, mr.drs. A. Huibers, *Ethiek in Commissie.* ISBN 90-802-594-5-4
- NVBe-preadvies 2000: dr. R.L.P. Berghmans, *Bekwaam genoeg. Wils(on)bekwaamheid in geneeskunde, gezondheidsrecht en gezondheidsethiek.* ISBN 90-802-594-6-2
- NVBe-preadvies 2001: prof. dr. M. Korthals, *Tussen voeding en gezondheid: filosofische reflecties over Functional Foods.* ISBN 90-802-594-7-0
- NVBe-preadvies 2003: prof. dr. D. Willems, *Een passend einde.* ISBN 90-9017281-5

Boekbesprekingen

Govert den Hartogh, *Gift of bijdrage? Over morele aspecten van orgaandonatie*.

Rathenau Instituut, Studie 47, Den Haag 2003, 195 pp.

Deze door het Rathenau Instituut geïnitieerde studie dient beschouwd te worden als een opmaat tot de tweede evaluatie van de Wet orgaandonatie die in de zomer van 2004 in de Tweede Kamer is voorzien. In de eerste evaluatie bleek het aantal donoren achter te blijven bij de verwachting. Minister Borst achtte een wetsverandering (een geen-bezwaarsysteem in plaats van het nu vigerende toestemmingsstelsel) toen niet opportuun, omdat de wet nog onvoldoende was geïmplementeerd om de conclusie te rechtvaardigen dat het stelsel als zodanig moest worden verlaten. Er zou nog veel verbetering kunnen worden geboekt met organisatorische maatregelen.

De centrale vraag is een marktquestion: hoe kan je bewerkstelligen dat er een evenwicht ontstaat tussen vraag en aanbod van donororganen. Bij gebleken tekort aan donoren, spitst de vraag zich aldus toe op de morele argumentatie voor een in de wet verankerd verkrijgingssysteem dat dient om het aantal donoren te verhogen, respectievelijk de invloed van de bezwaarmakende familie te verkleinen. Want het is weliswaar een kwestie van markt, maar je kunt niet 'de markt zijn werk laten doen': het evenwicht ontstaat niet door prijsvorming, want organen zijn (in Nederland) geen handel.

Den Hartogh heeft een fascinerend onderzoek geleverd, waarin ethische theorieën worden onderzocht op hun bruikbaarheid voor het bereiken van het praktische doel: de vergroting van het aanbod. De (toenemende) vraag wordt niet bevraagd maar is vanzelfsprekend: de transplantatie is voor de ontvanger van levensbelang. Premortale beschikking over postmortaal gebruik van je lichaam, de beschikkingsbevoegdheid van de nabestaanden over de wil van de overledene, de mogelijkheid van de wetgever een gift of tenminste een

keuze te verplichten, het komt allemaal aan de orde en wordt zorgvuldig gewogen. Het levert de bouwstenen voor de conclusie die de weigering om te doneren opvat als parasitair gedrag, wanneer de weigeraar tegelijk zou menen wel een orgaanontvanger te kunnen zijn.

Het geen-bezwaarsysteem vindt Den Hartogh op zichzelf te vrijblijvend. Op een of andere manier moet de ontvangst gerechtvaardigd worden door een bijdrage van de ontvanger. Voor de hand liggend is diens vrijwillige beschikbaarheid als donor. De solidariteitsoptie als kern van de oplossing van het orgaantekort is overigens ook in het toestemmingsstelsel in te bouwen. In beide systemen levert het dan in ieder geval een valide argument tegen de bezwaarmakende familie. Terwijl volgens Den Hartogh een geen-bezwaarsysteem eigenlijk de voorkeur verdient (mits het wordt aangekleed met elementen die de solidariteit benadrukken), komt hij in een moeilijk parket. Want vervolgens speelt de vraag hoe de bevolking zal reageren op de verandering van het stelsel, nu zij gewend is aan het toestemmingsstelsel. Voorbereid in een aantal paragrafen over de weigeringsmotieven van de familie komt hij tot de opmerkelijke conclusie dat het ingevoerde toestemmingsstelsel wel eens een drempel zou kunnen opwerpen om van stelsel te veranderen. Bovenop de 63% familieweigeringen bij non-registratie zou dan nog de familieweigering komen van een deel van de 20% die zich nu wel als donor heeft laten registreren, maar dat in een geen-bezwaarsysteem niet hoeft te doen. Invoering heeft dan geen zin, als er niet tegelijk andere elementen in het stelsel worden gewijzigd, bijvoorbeeld een bonussysteem (een voorrangpositie op een wachtlijst bijvoorbeeld) voor degenen die geen bezwaar hebben aan laten tekenen. Den Hartogh opteert dus voor

donatie als bijdrage in een onderlinge verzekering.

Dat zal een lastig debat opleveren. De wederkerigheid (je komt voor het ontvangen van een orgaan in aanmerking, wanneer je als donor geregistreerd stond) staat immers op gespannen voet met ons zorgsysteem, waarin iemand wordt geholpen vanwege zijn aandoening en geen voorrang krijgt krachtens enige verdienste of aan wie zorg wordt onthouden vanwege zijn schuld. Maar er is ook een praktisch of economisch bezwaar: iemand met een nierinsufficiëntie is met een donornier goedkoper af dan met dialyse. Met andere woorden: de economie heeft de moraliteit van de ontvanger al ingehaald. Bij gelijkblijvend uitgangspunt van iemands levensbehoud telt de kosteneffectiviteit.

Een tweede probleem zie ik in de voorlichtingsparadox. Je zou denken dat de solidariteitsgedachte mondige burgers aanspreekt. Het idee van de onderlinge verzekering zou in het toestemmingsstelsel mensen er meer toe brengen zich als donor te laten registreren en in een geen-bezwaarsysteem zich minder als bezwaarde op te geven. De ervaring leert echter ook dat hoe meer voorlichting er wordt gegeven, hoe meer mensen aan het denken worden gezet, des te minder bereidheid tot donorschap ontstaat. Zegt dat iets over de

aard van de voorlichting of is het zo dat mensen nog heel andere dingen denken bij het bepalen van hun keuze?

Den Hartogh noemt het niet, maar onwillekeurig moet je toch denken aan de verplichting die begrafenisondernemers hebben ervoor zorg te dragen dat pacemakers en andere niet-organische prothesen worden verwijderd alvorens tot lijkbezorging kan worden overgegaan. Is iedereen goed voorgelicht of wordt het juist verdoezeld? Hier telt slechts het milieu, een algemeen belang, waarvoor het zelfbeschikkingsrecht opzij wordt geschoven. De integriteit van het lichaam speelt geen rol. Morele overtuigingen of ernstige emotionele bezwaren van de familie doen er niet toe. Waarom geen wet die orgaandonatie op even eenvoudige wijze aan ieder oplegt? De vergelijking gaat misschien niet helemaal op, ten slotte is de tijd rond het overlijden niet dezelfde als de tijd rond de begrafenis. Toch vraag je je af of die tijdsorde in de relevantie van de argumentatie niet meer gewicht dient te krijgen. Met alle bewondering voor de studie van den Hartogh, blijft het vermoeden dat er nog andere overwegingen een rol spelen, zowel bij het anticiperende besluit tot registratie (van wat dan ook), als in het beslissende gesprek bij de overledene.

Dick Meerman

Agenda

Deze agenda geeft u een overzicht van symposia, congressen, conferenties en andere gelegenheden waar ethische aspecten worden behandeld. Heeft u zelf een bijdrage voor deze rubriek, stuurt u deze informatie dan naar het secretariaat van de NVBe of naar het e-mailadres van de redactie.

Syposium Ethics in a pluralist context: the case of animal ethics

Datum en plaats: vrijdag 23 januari van 14.00–17.00 uur, Kanunnikenzaal van het Academiegebouw te Utrecht

Organisatie: Faculteit Theologie en Faculteit Wijsbegeerte, Universiteit Utrecht

Thema: symposium ter gelegenheid van het emeritaat van prof.dr. Robert Heeger.

Sprekers zijn Dirk Lips (Theologische Faculteit, Katholieke Universiteit Leuven), dr. Klaus Peter Rippe (Nationale ethiekcommissie voor niet-humane gentechnologie, Bern, Zwitserland), dr. Helena Röcklingsberg (Theologische Faculteit, Lund Universiteit, Zweden) en prof.dr. Peter Sandoe (Koninklijke Veterinaire en Landbouw Universiteit, Kopenhagen, Denemarken).

Inzicht in geweld

Datum en plaats: negen zaterdagen van 10.00–16.30 uur in 2004, Vergadercentrum 'Vredenburg 19' te Utrecht

Organisatie: Filosofie Oost-West

Thema: Bij Filosofie Oost-West staat dit in 2004 het thema 'Inzicht in geweld' in de belangstelling. De nadruk ligt niet zozeer op oorlogsgeweld in internationaal verband noch op de vraag wanneer geweld wel of niet terecht zou kunnen zijn, maar op vragen naar aanleiding van agressief gedrag en gewelddadigheid in eigen omgeving (op straat, in openbaar vervoer, bij stadions) als uitloper van een neiging tot verruwing en verharding. De vraag is of er gedurende de laatste jaren werkelijk sprake is van een toename van geweld.

Diverse mondiale filosofische en spirituele stromingen worden naast sociale, antropologische en psychologische aspecten behandeld met de inzichten die voor dit onderwerp van belang zijn. Verschillende begrippen worden zo helder mogelijk omschreven.

Kosten: jaarcursisten betalen €245 voor negen dagen. Losse dagen kosten €35 per dag.

Inschrijven: FOW Knollenpad 25, 6533 BE Nijmegen

Inlichtingen: Ad Krol, 024 3566238, info@filosofie-oostwest.nl en www.filosofie-oostwest.nl

Fifth Annual Scientists and Subjects Online Seminar

Datum en plaats: 19 januari tot 14 maart 2004, Online

Organisatie: Poynter Center for the Study of Ethics and American Institutions, Indiana University

Thema: Ethics of Research with Human Subjects

Informatie: SAS Project Director, Kenneth D. Pimple, Ph.D., tel: (812) 855 0261; fax: (812) 855 33; email: pimple@indiana.edu; <http://poynter.indiana.edu/sas/about.html>

Ethiek in de Zorgsector Postdoctorale Beroepsopleiding

Datum en plaats: Januari 2004 tot en met november 2004, 18 dinsdagen van 13.30 tot 20.45 uur, Campus KUN

Organisatie: Afdeling Medische Ethiek, UMC St Radboud/Katholieke Universiteit Nijmegen.

Thema: module 1: Ethische vragen rond begin en einde van het leven module 2: Zorg en kwaliteit van leven bij chronische aandoeningen module 3: Ethische problemen in beleid en management van de gezondheidszorg *Informatie:* drs drs C. P.M. Bal, onderwijscoördinator of Danielle Verhaar 024 3615320, fax: 024 3540254, d.verhaar@efg.umcn.nl.

European Master in Bioethics Programme

Datum en plaats: van maart 2004 t/m september 2005, Nijmegen, Basel, Leuven en Padua.

Organisatie: Afdeling Medische Ethiek, UMC St Radboud/Katholieke Universiteit Nijmegen.

Thema: een grondige, internationale tweejarige Master-opleiding in de bioethiek, die leidt tot een erkende Masters titel. Onderwerpen zijn o.a.: palliatieve zorg, genetica, onderzoeksethiek, technologie en ethiek en keuzes in de gezondheidszorg.

Informatie: Norbert Steinkamp of Valesca Hulsman, 232 EFG, UMC St Radboud, Postbus 9101, 6500 HB Nijmegen. Tel.: 024 3615320,

fax: 024 3540254, e-mail:
n.steinkamp@efg.umcn.nl,
v.hulsman@efg.umcn.nl. Website:
www.masterbioethics.org.

Death without Suffering

Datum en plaats: 1 april – 3 april 2004, Nijmegen.

Organisatie: Afdeling Medische Ethiek, UMC St Radboud, Nijmegen.

Thema: Dood, lijden en het concept van palliatieve zorg; ethische perspectieven van dood en lijden; ethiek en pijnmanagement in het hospice; ethische kwesties m.b.t. wetenschappelijk onderzoek in palliatieve zorg; dood zonder lijden; palliatieve zorg en euthanasie. Keynote speaker: prof. Diego Gracia, Madrid, Spanje.

Informatie: Norbert Steinkamp of Valesca Hulsman, 232 EFG, UMC St Radboud, Postbus 9101, 6500 HB Nijmegen. Tel.: 024 3615320, fax: 024 3540254, e-mail: n.steinkamp@efg.umcn.nl, v.hulsman@efg.umcn.nl.

Lid worden?

Iedereen die op een of andere manier (op academisch niveau) betrokken is bij de 'levenswetenschappen' en de ethische reflectie daarop kan lid worden van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek.

Neem contact op met het secretariaat.:
Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek
mw. Annemieke Brouwers of mw. Ellemiek Visser

p/a Rijksuniversiteit Groningen

GWZ - Metamedica

Postbus 196

9700 AD Groningen

Tel: 050 3637818

E-mail: nvbe@med.rug.nl.

'Ethiek van technologisch ingrijpen in de psyche'

De deadline voor het inleveren van bijdragen is:

15 februari 2004

Colofon NVBe-Nieuwsbrief

De NVBE streeft naar stimulering van de *bio-ethiek* (humane, dier- en natuurethiek) in relevante sectoren *contacten* tussen vertegenwoordigers uit verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties die betrokken zijn bij bio-ethische kwesties (2), erkenning van de waarden van een *open discussie* over bio-ethische problemen in wetenschap en samenleving (3) en presentatie van de discussie in de bio-ethiek in Nederland (4).

De Nieuwsbrief van de vereniging draagt bij aan deze doelen door publicatie van bio-ethisch nieuws (van binnen en buiten de vereniging) en bondige voor een breed publiek toegankelijke interdisciplinaire bijdragen over bio-ethische kwesties, ter informatie én discussie.

De Nieuwsbrief verschijnt vier keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan leden van de NVBe.

REDACTIEADRES

Secretariaat NVBe (mw. A. Brouwers of E. Visser)

t.a.v. Nieuwsbrief-redactie

Postbus 196

9700 AD Groningen

e-mail: NVBe-Nieuwsredactie@planet.nl

REDACTIE

Carla Bal, Gert van Dijk (contactpersoon), Monique Janssens, Jos Kole, Dick Meerman, Maartje Schermer, Lieke van der Scheer, Frans Stafleu, Joke de Witte (lay-out).

Het volgende nummer van deze Nieuwsbrief verschijnt in maart 2004
Het thema van dit nummer is:

INSTRUCTIE VOOR BIJDAGEN

Bijdragen in overeenstemming met de doelstelling van de Nieuwsbrief zijn van harte welkom. Voor suggesties en vragen kunt u zich wenden tot de redactie via het e-mailadres.

Artikelen bij voorkeur rond de 1000 woorden, boekbesprekingen en verslagen van congressen, conferenties, etc. maximaal 500 woorden.

Bij voorkeur geen voetnoten en geen uitgebreide literatuurverwijzingen. Bijdragen kunt u per e-mail of diskette sturen naar het redactie-adres.

De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren of in te korten.

BESTUUR NVBE

Dr. R. Berghmans, Drs. J.N.G.M. van Dartel,
drs. G. van Dijk, drs. M. van den Hoven (penningmeester), prof.dr. M. Korthals, drs. D.P. Touwen, prof.dr. M.A. Verkerk (voorzitter),
mr.dr. J.M.D. de Waardt,
dr. C. Widdershoven-Heerding (secretaris).